

VARGA LÁSZLÓ

METRIKUS FONOLÓGIA
ÉS A RITMIKAI
HANGSÚLYVÁLTOZÁS

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XLIV.

VARGA LÁSZLÓ

METRIKUS FONOLÓGIA
ÉS A RITMIKAI
HANGSÚLYVÁLTOZÁS

TINTA KÖNYVKIADÓ

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XLIV.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Lektor
SIPTÁR PÉTER

ISSN 1419-6603
ISBN 963 7094 27 x

© Varga László, 2005

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Heiszer Csaba

TARTALOM

Jelek és rövidítések	7
1 Bevezetés	9
1.1 Célkitűzések és alapfogalmak	9
1.2 A könyv felépítése	12
2 Lineáris és nem-lineáris fonológiák	13
2.1 A klasszikus generatív fonológia	13
2.2 Az autoszegmentális fonológia	15
3 A metrikus fonológia kezdetei: Liberman és Prince fa- és rácsalapú modellje	18
3.1 A modell főbb jellemzői	18
3.2 A metrikus rács	23
3.3 A Jambikus Megfordítás szabályának alternatív megfogalmazása	32
4 Hayes metrikus adjunkciós elmélete	35
4.1 Az euritmiára való törekvés, mint a ritmikai hangsúlyváltozás oka	35
4.2 A Ritmikai Igazodás balra ható szabálya	43
4.3 A Ritmikai Igazodás szabályának Kager és Visch-féle továbbfejlesztése	45
5 Rácsalapú modellek (i): Selkirk	48
5.1 A modell általános elvei	48
5.2 A „rácsszépítő” szabályok	54
6 Rácsalapú modellek (ii): Halle és Vergnaud	60
6.1 Zárójelezett metrikai rácsok	60
6.2 A többszavas elemek	61
7 Gussenhoven akcentusalapú modellje	69
7.1 A modell kulcsa: a differenciálatlan akcentus	69
7.2 Az Angol Ritmusszabály Gussenhoven alapján	71
7.3 A posztlexikális fonológia Kaisse által feltételezett P1 rétege	78
7.4 Az angol ritmikai hangsúlyváltozás főbb jellemzőinek összegzése	80
8 Ritmikai hangsúlyváltozás a magyarban: a tények	81
8.1 A magyar szavak és szó szerkezetek hangsúlyozása	81
8.2 A ritmikai hangsúlyváltozás folyamatai	83

8.3 A ritmikai hangsúlyváltozás és a főhangsúlyok közötti szótagok száma	86
8.4 Főbb különbségek a magyar és angol ritmikai hangsúlyváltozás tényei között ...	88
9 A magyar ritmikai hangsúlyváltozás különböző elméleti megközelítései	89
9.1 Selkirk tisztán rácsalapú modelljének magyarra alkalmazása	89
9.2 Hayes metrikus adjunkciós elméletének és az elmélet kiterjesztésének magyarra alkalmazása	97
9.3 Gussenhoven akcentusalapú megközelítésének magyarra alkalmazása	100
10 A magyar ritmikai hangsúlyváltozás kettős elemzése	108
10.1 Hayes prekompilációs szabályai	108
10.2 Kaisse P1 szabályai és a magyar ritmikai hangsúlyváltozás	110
10.3 A magyar ritmikai hangsúlyváltozás felbontása prekompilált és P1 komponensre	111
11 Rövid összegzés	119
Jegyzetek	121
Hivatkozások	129
Tárgymutató	133

JELEK ÉS RÖVIDÍTÉSEK

BA	Beat Addition, Rácsponthozzáadás az angolban
BD	Beat Deletion, Rácsponttörlés az angolban
BM	Beat Movement, Rácspontmozgatás az angolban
CSR	Compound Stress Rule, Szösszetételi Hangsúlyszabály az angolban
DTE	Designated Terminal Element, kijelölt terminális elem
F	Foot, ütem
GE	Grid Euphony Rules, Rácsszépítő szabályok
H	High, magas hangmagassági szint
IAD	Initial Accent Deletion, Elülső Akcentusvesztés
KÖSz	Kétakcentusú összetetett szó a magyarban
L	Low, alacsony hangmagassági szint
M	Mot, prozódiailag releváns lexikai szó (Liberman & Prince 1977)
NHSz	Nukleáris Hangsúlyszabály a magyarban
NSR	Nuclear Stress Rule, Nukleáris Hangsúlyszabály az angolban
ÖHSz	Szösszetételi Hangsúlyszabály a magyarban
P1	a posztlexikális fonológia első rétege
P2	a posztlexikális fonológia második rétege
RHV-szó	Ritmikai hangsúlyváltozásra képes szó a magyarban
RPH	Rácsponthozzáadás a magyarban
RPKE	Relatív Prominencia Kivetítés Elve
RPM	Rácspontmozgatás a magyarban
RPT	Rácsponttörlés a magyarban
RR	Rhythm Rule, Ritmusszabály az angolban
RSz	Ritmusszabály a magyarban
s	strong, erős
SCC	Strict Cyclicity Condition, Szigorú Ciklicitás Elve
SEC	Stress Equalization Convention, Hangsúlykiegyenlítő Konvenció
SPE	„The Sound Pattern of English”, ‘Az angol hangalakja’ (= Chomsky & Halle 1968)
TGA Rules	Text-to-Grid Alignment Rules, Rácsépítő szabályok
TÖHSz	Többakcentusú Összetételek Hangsúlyszabálya a magyarban
TPPC	Textual Prominence Preservation Condition, Prominenciaviszonyok Megőrzésének Elve
XP	szószerkezet
w	weak, gyenge
φ	fonológiai frázis
σ	szótag
ω	fonológiai szó

*	akcentus
ˌσ	mellékhangsúly jele a szótag írott alakja előtt
ˈσ	főhangsúly, illetve akcentus jele a szótag írott alakja előtt
à	mellékhangsúly, illetve gyengébb akcentus jele a szótag magánhangzóbetűje fölött
á	főhangsúly, illetve erősebb akcentus jele a szótag magánhangzóbetűje fölött

1. BEVEZETÉS

1.1 Célkitűzések és alapfogalmak

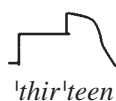
Ebben a könyvben az ún. **ritmikai hangsúlyváltozás** jelenségével foglalkozunk az angol és a magyar nyelvben, miközben e jelenségen keresztül bemutatjuk a **metrikus fonológia** főbb irányzatait.

A vizsgált jelenség olyan kétakcentusú elemekben (szavakban és szó szerkezetekben) fordul elő, amelyek szó szerkezetekbe vannak ágyazva, és előttük vagy utánuk a befogadó szó szerkezetben belül akcentusos szó áll. Ezeket a lehetőségeket az (1.1) és (1.3) alatt fogjuk szemléltetni. Előbb azonban röviden tisztáznunk kell a hangsúly és az akcentus fogalmát. Később ezeket a fogalmakat majd tovább finomítjuk.

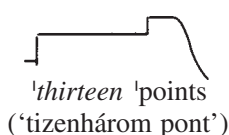
A **hangsúly** egy szótagnak a hangsúlytalan szótagokhoz viszonyított prominencia-többlete, kiemelkedése, mely többféleképpen érhető el. Amikor a kiemelkedés eszköze pusztán a többletintenzitás (esetleg időtartambeli és/vagy junkturális kiemelő eszközök támogatásával, de észlelhető hangmagasságbeli változások nélkül), akkor a hangsúlyt intonáción kívüli eszközökkel létesítjük. Az angolban a hangsúly intonáción kívüli eszközeihez tartozik még az is, hogy a hangsúlyos szótag ún. nem-redukált magánhangzót tartalmaz.¹ A kiemelés azonban intonációs eszközöket is felhasználhat: ilyenkor a hangsúlyos szótag a nem-intonációs kiemelő eszközökön túlmenően egyúttal beszéddallami kitüntetést is kap, tehát (potenciális) előzményéhez képest hangmagasságban fel- vagy lelép, és/vagy intonációs kontúrt indít. Ilyenkor azt mondjuk, hogy a hangsúlyos szótag akcentusos. Az **akcentus** tehát úgy határozható meg, mint intonációs (azaz beszéddallami) eszközöket is felhasználó hangsúly. Az erősebb hangsúlyok általában akcentusosok.

Lássuk ezek után az (1.1) példáit. Az angol *thirteen* 'tizenhárom' szó elszigetelt ejtésében kétakcentusú, mert a *thir-* szótag fellép, a *-teen* szótag pedig eső intonációs kontúrt (nukleáris dallamot) hordoz, vö. (1.1a).² Ám ha ezt a szót olyan szó szerkezetbe ágyazzuk, amelyben újabb akcentus követi, akkor könnyen elveszíti a második akcentusát, l. (1.1b). Ha pedig olyan szerkezetben használjuk, amelyben akcentusos szó áll előtte, akkor az első akcentusa vesztethet el, l. (1.1c). Példáinkban a szótag írott alakja elé tett felső függőleges vonalka az akcentus jele.

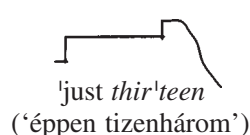
(1.1) a.



b.

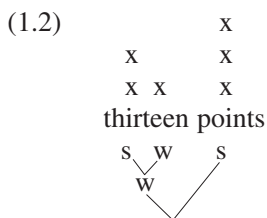


c.



Az (1.1b) azt a lehetőséget mutatja, amelyben a *thirteen* szó második akcentusa vész el egy balra ágazó szerkezetben. Ezt a jelenséget angol neve alapján **Jambikus Megfordításnak** (Iambic Reversal, vö. Liberman–Prince 1977: 319) fogjuk nevezni, mert a szó eredeti prominenciaképletében (1.1a) az első akcentus gyengébb, mint a második, tehát jambikus jellegű, és ez a jambikus („gyengébb–erősebb”) jelleg csap át önmaga ellentétébe, amikor „erősebb–gyengébb” képletűvé válik (1.1b).³ Az (1.1c)-ben látható folyamat viszont az előző fordítottja: itt a *thirteen* szó első akcentusa vész el egy jobbra ágazó szerkezetben. Ennek a folyamatnak nincs széles körben elfogadott angol neve. A jelen könyvben **Jambikus Felfokozásnak** fogjuk hívni, mert a folyamat eredményeként az eredetileg is gyengébb elülső akcentus relatíve még gyengébb lesz (egyszerű hangsúlylá degradálódik), vagyis a prominenciaképlet jambikus jellege még nyilvánvalóbbá válik.

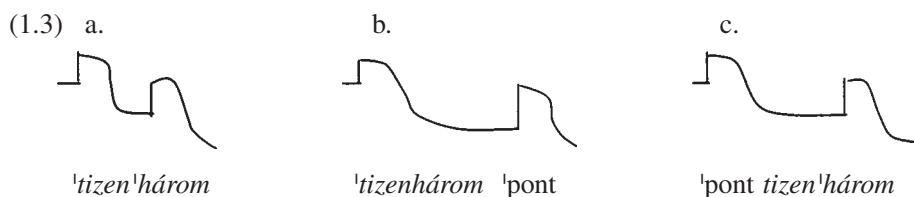
Az (1.1b) és (1.1c) alatt bemutatott folyamatok alkotják az angol ritmikai hangsúlyváltozás jelenségét. A ritmikai hangsúlyváltozás már vagy negyed százada a fonológiai érdeklődés homlokterében áll, mert fontos elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel. Bár a kétféle folyamat nyilvánvalóan összefügg egymással (vö. Jones 1964: 253, skk.), a kettő közül a Jambikus Megfordítás váltott ki nagyobb figyelmet. Vele foglalkozik Liberman–Prince (1977) metrikus fa- és rácsalapú modellje, a metrikus fonológia alapidokumentuma. A metrikus fáról és rácsról egyelőre csak annyit kell tudnunk, hogy a szavak és szó szerkezetek egymást követő szótagjainak prominenciaviszonyait fejezik ki grafikus formában. A **metrikus fa** bináris elágazású ágrajz, amelynek testvércsomópontjai az *s* (strong, azaz ‘erős’) és *w* (weak, azaz ‘gyenge’) címkékkel vannak ellátva, és pedig vagy [s w], vagy [w s] konfigurációban (egyéb lehetőségek nincsenek), l. (1.2) alsó felét. A **metrikus rács** ezeket a viszonyokat vízszintes sorokba és függőleges oszlopokba rendezett rácsponthozzáadó Szabálya (Beat Addition) fejezi ki: minél erősebb egy szótag prominenciája, annál magasabb a fölötte álló rácsponthozzáadó Szabálya (Beat Addition) felső felét.



De a Jambikus Megfordítás jelenségére sok egyéb magyarázat is született. Ilyen például Kiparsky (1979) metrikus faalapú Ritmusszabálya (Rhythm Rule), Prince (1983) rácsalapú „Mozgasd el x-et” szabálya (Move x), Selkirk (1984) rácsalapú Rácsponthozzáadó Szabálya (Beat Movement), Hayes (1995) fa- és rácsalapú „Mozgasd el x-et” szabálya (Move x), Halle–Vergnaud (1987) rácsalapú Ritmusszabálya. A Jambikus Felfokozás magyarázatául szolgál Giegerich (1985) metrikus faalapú „Gyenge-Párosító” szabálya (W-Pairing) és Hayes (1984, 1995) Rácsponthozzáadó Szabálya (Beat Addition). Olyan modellek is születtek, amelyek a Jambikus Megfordítás és Jambikus Felfokozás jelen-

ségének **közös magyarázatát** kísérelték meg, ilyen például Hayes (1984) fa- és rácslapú Ritmikai Igazodás szabálya (Rhythmic Adjustment), Gussenhoven (1991) akcentusalapú Ritmusszabálya, és így tovább. Könyvünk első felében ennek az immár könyvtárnyi szakirodalmi termésnek a legnagyobb hatású darabjait fogjuk részletesen és kritikusán megvizsgálni.

Az (1.1) alatt bemutatott angol példákhoz hasonló jelenségeket más nyelvekben (pl. a németben, hollandban, lengyelben, héberben, magyarban) is találunk, de fontos különbségekkel, amelyekről később lesz szó. Például a magyar számnevek körében is megfigyelhetünk olyan szavakat, melyek izolált ejtésében két akcentust találunk. Ezeknek kijelentő módban történő kiejtésében mindkét akcentusos szótag eső dallamot indít, l. a 'tizen'három szó kiejtését (1.3a). Ha egy ilyen szót a szószerkezeten belül újabb akcentus követ, a második akcentusa veszhet el: 'tizenhárom, l. (1.3b), ha pedig előtte áll akcentus a szószerkezetben, akkor az első: tizen'három, l. (1.3c). Később tárgyalandó okokból az (1.3b)-ben illusztrált folyamatot **Trochaikus Felfokozásnak**, az (1.3c)-ben láthatót pedig **Trochaikus Megfordításnak** fogjuk nevezni (vö. 8. fejezet).



A ritmikai hangsúlyváltozás magyar változatainak a feltárása és szembevetése a főbb metrikus fonológiai irányzatokkal, majd a szembevetésből adódó tanulságok levonása lesz a könyv második részének a feladata, elsősorban Varga (1998) és (1998-1999) alapján.

Könyvünkben tehát elsősorban az angol és magyar ritmikai hangsúlyváltozásra összpontosítunk, de érintőlegesen más nyelvek (holland, német) hasonló jelenségeivel is megismerkedünk.

Mivel a vizsgált jelenségek több szóból álló kifejezésekben jelennek meg, érdeklődésünk homlokterében a fonológiának a **szavakon túli** (posztlexikális) tartománya áll, és a metrikus fonológia ismertetése során is erre fogunk koncentrálni. Bár a metrikus fonológiai irányzatok általában jelentős figyelmet szentelnek a **szavak** hangsúlyozása kérdésének, mi itt csak a **szószerkezetek** (szintagmák, szintaktikai frázisok) és **szóösszetételek** (összetett szavak) hangsúlyozásával foglalkozunk. Például a *thirteen men*, vagy a *tizenhárom férfi* olyan szószerkezetek, melyeknek alaptagja (magja) főnév. A szóösszetételek státusa paradox: mivel ezek kisebb szavakból összeszerkesztett nagyobb szavak, egyszerre szavak és szavakon túli képződmények. Ilyen pl. az angol *darkroom* szó és magyar megfelelője, a *sötétkamra*.

Megjegyzendő még, hogy az itt vizsgált jelenségek pontos akusztikai megfelelői nem képezik vizsgálatunk tárgyát. Minket az érdekel, amit a szóban forgó jelenségekből a jelenségek természetes kontextusában (más beszélő-hallgatókkal egyetértésben) **hallunk**.⁴

1.2 A könyv felépítése

A könyv két részre tagolódik, az első rész hét fejezetből, a második rész négy fejezetből áll. A jelen bevezetőt követő második fejezet a metrikus fonológia előzményeit foglalja össze dióhéjban, majd a harmadik fejezetben rátérünk az angol ritmikai hangsúlyváltozás Liberman–Prince-féle kezelésének részletes ismertetésére. Liberman–Prince (1977) a metrikus fa- és rácsalapú kombinált elemzés legátfogóbb kifejtése, mely a ritmikai hangsúlyváltozás folyamatai közül csak a Jambikus Megfordítással foglalkozik, és ennek okát a metrikus rácsban tettenérhető rácspontütőközésben látja. A negyedik fejezet Hayes (1984) fa- és rácsalapú elemzése, amelyben a Jambikus Megfordítás és Jambikus Felfokozás egységes kezelésére látunk kísérletet a Ritmikai Igazodás adjunkciós szabálya segítségével. Hayes nem a rácspontütőközésben látja a ritmikai hangsúlyváltozások okát, hanem a nagyobb euritmiaira való törekvésben. Az ötödik fejezet Selkirk (1984), majd a hatodik Halle–Vergnaud (1987) rácsalapú elemzéseit teszi kritikai vizsgálat tárgyává. A rácsalapú elemzések a szavak és szószerkezetek metrikai reprezentációit metrikus fák nélkül, kizárólag metrikus rácsok formájában állítják elő. A hetedik fejezet Gussenhoven (1991) Ritmusszabályát járja körül, ez nem differenciálja az akcentusokat erősségük szerint és egységesen kezeli az angol ritmikus hangsúlyváltozás mindkét folyamatát.

A nyolcadik fejezet a magyar ritmikai hangsúlyváltozás két fajtájának, a Trochaikus Megfordításnak és Trochaikus Felfokozásnak a tényeit mutatja be. A kilencedik fejezet több ismert metrikus fonológiai modell – Selkirk (1984) rácsalapú modellje, Hayes (1984) adjunkciós elmélete és annak Kager–Visch-féle (1988) kiterjesztése, Gussenhoven (1991) akcentusalapú Ritmusszabálya – közül próbálja a magyar jelenségek kezelésére legalkalmasabb elméleti keretet megtalálni. Miután ezek egyike sem kielégítő, a tizedik fejezet azzal a javaslatral áll elő, hogy a Gussenhoven-féle akcentusalapú megközelítés előnyeit megtartva, a Trochaikus Felfokozást tekintsük P1 (posztlexikális) szabálynak (vö. Kaisse 1985, 1990), a Trochaikus Megfordítást pedig prekompilált (lexikális) szabálynak (vö. Hayes 1990). Végül a tizenegyedik fejezet a könyv rövid összefoglalója.

A könyvben előforduló, idegennyelvű forrásokból származó idézeteket a saját fordításomban közlöm.